

Trumpa Biržų krašto Brastos Biblijų istorija

Buvusioje Biržų apskrityje (1915-1950)¹, į kurią įėjo ir dabartinis Pasvalio rajonas, iki šių dienų yra išlikusios (oficialiai) keturios Brastos Biblijos. Dvi jų yra Biržų krašto muziejuje „Sėla“, kitos dvi evangelikų reformatų bažnyčiose Biržuose ir Švobiškyje (Pasvalio r.). Tiesa, yra ir dar kelios Biblijos kažkada buvusios mūsų krašte. Šiuo metu jos yra Vilniuje. Iš viso Lietuvoje, anot Stanisław'o Siess-Krzyszowski'o, dirbančio Jogailaičių universiteto Karolio Estraicherio vardo lenkų bibliografijos institute Krokuvoje, yra likę 17 Biblijų², o pasaulio viešosiose, seminarijų, vie-nuolynų, bažnyčių bibliotekose ir muziejuose yra žinoma daugiau nei 130 Brastos Biblijos egzemp-liorių, iš kurių apie trečdalis yra geros arba labai geros būklės³. Ir aišku yra dar egzempliorių priva-čiose kolekcijose, apie kuriuos mes mažai žinome.

Šis įspūdingas XVI a. spaudos paminklas pagal Senojo Testamento antraštinio lapo raižinio skirtumus ir kt. dalykus skiriamas į 2 spaudos variantus⁴. Abu egzemplioriai, esantys Biržų krašto muziejuje „Sėla“, yra taip vadinamo A tipo (su E. Altdorferio raižinio kopija)⁵. Dauguma šiuo metu žinomų Brastos Biblijos egzempliorių yra būtent šio tipo. Kitas spaudos variantas, taip vadinamas B tipas, turi kur kas kuklesnį titulinį puslapį ir naujai perspausdintus pirmuosius septynis lapus (lapai su signatūromis). Šio tipo Lietuvoje nėra. Anot Stanisław'o Siess-Krzyszowski'o, šiuo metu yra žinomi tik penki šio tipo egzemplioriai, iš kurių vienas yra dingęs. O iš likusių keturių tik vienas yra pilnas⁶. Tai egzempliorius šiuo metu esantis Britų bibliotekoje Londone (British Library)⁷. O nepil-ną egzempliorių, bet su titulinio lapu, šiuo metu esantį Jogailaičių universiteto bibliotekoje (Biblio-teka Jagiellońska) Krokuvoje, galima pamatyti suskaitmenintą internete⁸.

Brastos Biblijos titulinis lapas

Tik vienas Brastos Biblijos egzemp-liorius, esantis Biržų krašto muziejuje „Sėla“, turi gražųjį titulinį lapą. Šis eg-zempliorius yra saugomas fonduose⁹. Eg-zempliorius nesenai restauruotas (2013 m.), o jo iliustracijų kopijos yra ekspozici-joje. Pati knyga 1988 metais atkeliavo į muziejų iš Vilniaus sinodo per Lietuvos evangelikų reformatų konsistorijos pirmi-ninką Kostą Grundelę¹⁰, kartu su kitomis senomis bažnytinėmis knygomis, laikraš-čiais ir daiktais (kurių didžioji dalis buvo antspaudai).

Tai didelės apimties ir vienas įspū-dingiausių XVI a. LDK spaudos pamink-lų, puoštas dviem graviruotais antrašti-niais lapais su E. Altdorferio raižinio ko-pija, puošniais inicialais ir vinjetėmis, bei 12 graviūrų, darytų medžio raižybos tech-nika (Senasis testamentas)¹¹. Su Mikalo-jaus Radvilos Juodojo įžanga ir dedika-cija Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžia-jam kunigaikščiui Žygimantui Augustui (*1520–†1572)¹² ir Kiprijono Baziliko panegirika Radvilų herbui. Biblijos prieš-lapyje yra įrašas: „Ze zboru Kopyskiego przewieziona do Slucka y ztamtąd do bibliot. Sinodu w Wilnie r. 1886 X J. (?) G.“. (Iš Kopysės bažnyčios (surinkimo)

pervežta į Slucką, o iš ten į Vilniaus Sinodo biblioteką 1886 m.) Taip pat yra du spaudai: apskritas su užrašu „BIBLIOTEKA SYNODU WILENSK. EVANG. REFORM“. Jo centre pavaizduotas erelis laikantis naguose atverstą knygą ir elipsės formos spaudas su užrašu „BIBLIOT. SYNODI EVANG. REFORM. VILENSIS“. Pastarasis spaudas yra ir ant titulinio lapo. Biblijos viršeliai odiniai, kieti, su užsegamomis sidabrinėmis sagtimis.

Iš tų antspaudų ir užrašų sužinome tik nedidelę dalį šios knygos istorijos. Akivaizdu, kad prieš patenkant į Biržus, knyga nuo 1886 metų buvo Vilniuje. Prieš tai – Slucke, o dar anksčiau – Kopyšės bažnyčioje. Vilniaus sinodo bibliotekoje buvo nemažai knygų priklausiusių Slucko gimnazijos ar bažnyčios bibliotekoms¹³. Gali būti, kad į Sinodo biblioteką Biblija pateko per Julijoną Biergelį (Juljan Biergiel (*1819–†1885)) – evangelikų reformatų kunigą, bibliofilą, dėsčiusį Slucko gimnazijoje tikybą. Jo bibliotekoje buvo apie 1500 veikalų, dalį kurių po jo mirties (1885 m.) įsigijo Vilniaus evangelikų reformatų sinodas¹⁴ (tačiau reikia pažymėti, kad Biergelio proveniencijų knygoje nėra, taigi prielaida gali būti ir klaidinga). Taigi, Biblijos priešlapyje įrašyta 1886 metų data tam neprieštarauja. Tiek Sluckas, tiek Kopyšė nuo XVII a. priklausė kunigaikščiams Radviloms. Dėl kokių priežasčių knyga iškeliavo iš Kopyšės į Slucką (pas J. Biergelį) lieka neaišku. Knygos „kelionė“ gali būti susijusi ir su XVIII a. pabaigos įvykiais. Knygoje yra nemažai marginalijų – Švento Rašto parašėse surašytų įvairių kunigo pastabų lenkų kalba. Kai kurie paveikslėliai ir titulinės didžiosios raidės yra paspalvinti.

Kita Brastos Biblija yra muziejaus ekspozicijoje, šis egzempliorius yra defektinis ir neturi titulinio lapo¹⁵. Ekspozicijoje knyga atversta per vidurį (lapas 382). Ši Biblija priklausė Nemunėlio Radviliškio reformatų bažnyčiai. Muziejui ją perdavė reformatų superintendentas, kunigas Adomas Šernas 1962 m.¹⁶. Perduota buvo muziejaus direktorei Reginai Drevinskienei (direktoriavo 1958–1975 m.) su kitom religinėm knygom ir leidiniais (katekizmais, maldaknygėmis, giesmynais, bažnyčios istorija, reformatų krikšto metrikom). A. Šernas kunigavo N. Radviliškyje 1941–1964 m.¹⁷ ir pagarsėjo tuo, kad atsisakė kunigystės¹⁸. Biblija buvo perduota laikinam saugojimui su intencija, kad bus perleista muziejui dar prieš jam atsisakant kunigystės. 1965 m. pastoriui mirus Biblija liko muziejuje, o 1981 m. tapo muziejaus eksponatu. Knyga yra restauruota ir tvarkyta dar jai būnant bažnyčioje. Neišlikusios teksto dalys įrašytos ranka ant naujai paklijuotų popieriaus skiaučių ant lapų. „Restauracija“ atlikta nelabai preciziškai. Pavyzdžiui, po dedikacija Žygimantui Augustui, ranka darytas įrašas yra dvigubai didesnis už toje vietoje turėjusį būti spausdintą įrašą („*Życzliwy Służebnik, posłuszny / Poddany, y Wierna Raba / Mikolay Radziwill*“). Pirmojo viršelio kairiajame kampe yra knygrišyklos lipdė su užrašu: „ATELIER DE RELIEUR P. MICHKOWSKY RUE DE VILNA MAIS APATOFF“. Iš kurio aišku, kad knygą įrišo P. Miškovskio knygrišykoje. Kad knyga buvo naujai perrišta liudytų ir Biblijos rejestras nukeltas į knygos pradžią (turėtų būti gale). Beje XVIII–XIX amžiais kartais nutikdavo ir taip, kad kolekcionieriai iš dviejų nepilnų Brastos Biblijos egzempliorių sudarydavo vieną pilną¹⁹. Tiesa, taip nutikdavo labai retai. Šiame muziejaus Biblijos egzemplioriuje Senojo testamento yra 577 lapai, Naujojo testamento – 143 lapai. Trūksta knygos pradžios ir pabaigos lapų. Biblijos lapų kraštai paauksuoti. Yra žinoma, kad dalis tiražo buvo įrišta prabangiuose viršeliuose sidabro apkaustais²⁰, bet po perrišimo sunku pasakyti ar ši Biblija priklausė tai tiražo daliai. Abu Biblijos egzemplioriai nepatenka ir į perspausdintųjų (dodruki) kategoriją. Jau 1563 m. norint padidinti tiražą, iš likusių sandėlyje egzempliorių, kuriems truko tik pradžios puslapių, buvo atspausdinta papildomų Biblijos egzempliorių. Taip atsirado ne tik gana reti perspausdinti egzemplioriai, bet ir labai retas Brastos Biblijos tipas B.²¹

Kiti du mūsų krašte esantys Brastos Biblijos egzemplioriai, kaip jau minėjau, yra bažnyčiose. Jie yra defektiniai. Neturi titulinio lapo, dalies knygos pradžios ir pabaigos lapų. Biržų Evangelikų reformatų bažnyčioje esantis egzempliorius atkeliavo iš Papilio evangelikų reformatų bažnyčios. Jos viršelyje (priekiniame) yra antspaudas x. A. (?) MOCZULSKI v. S. Z. (vos įžiūrimas). Greičiausiai ji priklausė Aleksandrui Rapolui Močiulskiui (*1790–†1866), kuris 1837 m. tapo Žemaitijos distrikto superintendentu²². Biblijos lapai persipynę. Ant antrojo (apatinio) viršelio įspausa data – 1836 m.

Švobiškyje esantis Brastos Biblijos variantas, kaip jau minėta, yra be titulinio lapo, o pati knyga prasideda tik nuo 2 lapo (išsaugoti **5 ir **6 lapai be signatūrų). Ir panašu, kad taip pat susijusi su Močiulskių gimine. Knygos priešlapyje yra dedikacija rašyta Antano Mikševičiaus (Antoni

Mikszewicz). Joje minimas Bibliją dovanojęs Adomas Jonas Močiulskis (Adam Jan Moczulski) yra jau minėto Aleksandro Rapolo Močiulskio brolis²³. Močiulskių giminė žymi tuo, kad net septynios jos kartos davė Lietuvai evangelikų reformatų kunigus²⁴. Žinių apie ją išlikę nedaug ir tos pačios labai skurdžios. A. Mikševičiaus laiške/dedikacijoje taip pat minimas ir Aleksandro Rapolo tėvas²⁵ Adomas Jokūbas Močiulskis (*1749–†1830)²⁶. Jo atminimui ir skirta dedikacija. XIX a. dauguma, evangelikų reformatų bažnyčios dvasininkų buvo susiję artimais giminystės ryšiais, neretai, kaip Močiulskiu atveju, tėvą keitė sūnus arba, kaip, pavyzdžiui, Vanovskių giminėje – bažnyčioje tarnavo keli broliai ir pusbroliai²⁷. Tačiau lieka neaišku kokiam konkrečiai asmeniui skirta ši dedikacija. Ji rašyta Švobiškyje ir gali būti susijusi su 1797–1833 m. Švobiškyje kunigavusiu kunigu pamokslininku Gabrielium Balčiausku²⁸. Tačiau laiške/dedikacijoje jis tiesiogiai neminimas.

Dar kelios Brastos Biblijos iš mūsų krašto šiuo metu yra Vilniuje. Viena jų yra Lietuvos Nacionaliniame muziejuje. Tai kad knyga kažkada priklausė Biržų ordinacijos valdytojams grafams Tiškevičiams liudija jų bibliotekos ekslibrisas BIBLIOTEKA ORDYNACYI BIRŽANSKIEI. Biblija turi ir dar vieną provenienciją – lotynišką užrašą, bylojantį, kad knyga kiurį laiką buvo ir Krasinskių bibliotekoje Varšuvoje. Ši biblioteka veikė kone šimtą metų (1844–1944 m.). Jos įkūrėjas buvo grafas Vincentas Krasinskis (Wincenty Krasieński (*1782–†1858))²⁹. Neaišku kaip knyga iš Krasinskių bibliotekos papuolė į Biržus ir kada tai įvyko. Biržų ordinacijos ekslibris buvo sukurtas tuo metu, kai Biržuose rezidavo Eustachijus Tiškevičius (1867 m.)³⁰. Tačiau vis tiek lieka neaišku ar tvarkydamas Astravo rūmų biblioteką E. Tiškevičius tik užklajavo ant jos ekslibrį ar knyga tuo metu ir papuolė į Tiškevičių biblioteką. Beje, knyga Astravo rūmuose galėjo atsirasti ir vėliau. Tačiau į Vilnių greičiausiai papuolė tada, kai didelę dalį Biržų ordinacijos savininkų sukauptos Astravo rūmų bibliotekos ir meno vertybių Jonas Leonas Tiškevičius 1894 m. pargabeno į savo naujus rūmus Vilniuje³¹. 1925 m. kovo 4 d. perduodant perduotus Tiškevičių rūmus (Žygimantų g. 1), Religijos reikalų ir viešojo švietimo ministerijai tuo pačiu perduota ir juose buvusi grafų biblioteka³². 1941 metų sausio 16 dieną ši biblioteka virto Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrine biblioteka³³. Tos bibliotekos antspaudą taip pat matome ant šios Biblijos puslapių. Po karo Mokslų akademijos bibliotekos direktorius, taip pat kai kurie kultūros darbuotojai galvojo, kad Lietuvoje saugomas kultūros vertybes reikėtų išsklaidyti po įvairius miestus ir įstaigas. Mat buvo nuogąstaujama, kad šios vertybės galėjo būti išvežtos į Rusiją³⁴. Greičiausiai dėl to Biblija atsidūrė dabartiniame Lietuvos Nacionaliniame muziejuje, kurio pirmtakas buvo prie tuometinės Mokslų akademijos Etnologijos instituto pradėjęs veikti Etnografijos muziejus³⁵. Čia esantis Biblijos egzempliorius yra defektinis: neturi titulinio lapo, bei dalies knygos pradžios ir pabaigos lapų.

Kitą biržietišką Brastos Biblijos egzempliorių turi Vilniaus taikomojo meno muziejus (Lietuvos dailės muziejus padalinys). Dailės muziejus Bibliją deponavo iš Biržų evangelikų reformatų bažnyčios 2000 metais, parodai „Krikščionybė Lietuvos mene“. Šis egzempliorius taip pat defektinis, neturi titulinio lapo, bei dalies knygos pradžios lapų. Prasideda nuo Radvilos Juodojo dedikacijos karaliui Žygimantui Augustui. Neturi proveniencijų ir marginalijų.

Kiekviena atskira knyga turi savo istoriją, kuri neabejotinai yra įdomi, tačiau Brastos Biblija kaip leidinys verta dėmesio ir dėl kitų priežasčių. Mums ji svarbi dėl to, kad Biblijos leidimą inicijavo ir savo lėšomis išleido evangelikų reformatų bažnyčios vienas iš pagrindinių steigėjų LDK kunigaikštis Mikalojus Radvila Juodasis (*1515–†1565). Jis yra Mikalojaus Radvilos Rudojo (*1512(5)–†1584) Biržų kunigaikštystės valdytojo, taip pat skleidusio reformacijos idėjas, – pusbrolis. Po Radvilos Juodojo mirties Mikalojus Radvila Rudasis tapo pagrindiniu Lietuvos reformatų globėju. Jis 1580 m. pradėjo kurti ir pirmąją evangelikų spaustuvę Vilniuje, kuri veikė iki 1611 m. išpuolių sostinėje prieš reformatus.³⁶ XVI a. 5-ojo dešimtmečio pr. daugelyje Europos šalių formavosi valstybinės valdžios labai remiamos protestantų bažnyčios. Jos tapo valstybinės po to, kai į reformacijos pusę perėjo tų šalių monarchai (dalis Vokietijos kunigaikščių, Danijos, Švedijos, Anglijos karaliai)³⁷. Matyt sekdami protestantiškosios Vokietijos kunigaikščiais, Radvilos ir kiti magnatai siekė LDK paversti stipria nepriklausoma valstybe³⁸. Radvilų veiksmuose, anot Sigito Narbuto taip pat galima išvelgti tam tikros kultūrinės ekspansijos į katalikiškąją Lenkiją ir stačiatikiškąją Maskvą bruožų. Mat pirmosios protestantų knygos išėjo ne lotynų, o slavų, pirmiausia lenkų ir rusinų, kalbomis³⁹. Protestantai savo idėjas stengėsi skleisti per spausdintą žodį. Brastos spaustuvėje, kurioje buvo atspausdinta Radvilų Biblija, pradėtas sistemingas ir organizuotas knygų spausdinimas⁴⁰. Nes

Pranciškaus Skorinos spaustuvėje Vilniuje tebuvo išleisti du veikalai: *Малая подорожная книжица* (apie 1522 m.) ir *Апостол* (1525 m.)⁴¹. Ir pati spaustuvė gyvavo labai trumpai. O pirmoji lietuviška knyga Martyno Mažvydo „Katekizmas“ išleistas 1547 m. Karaliaučiuje (Prūsijoje). Svarbiausias Brastos Biblijos bruožas – orientacija į kuo platesnį skaitytojų ratą, panaudojant gyvąją to meto kalbą (lenkų).

Pagrindinis Biblijos šaltinis buvo Ženevoje Roberto Estienne (Stephanus) leisti reformatų Biblijos leidimai lotynų ir prancūzų kalba, ypač 1557 m. lotyniškasis leidimas, kurio Naująjį Testamentą rengė Teodoras Beza. Tačiau verčiant Radvilų Bibliją buvo naudojamosi ir *Vulgata*, ir kitais lotyniškais šaltiniais, taip pat ir hebrajiškais, ir graikiškais Biblijos tekstais.

Brastos Biblija reikšminga kultūros istorijai ne tik savo turiniu, bet ir forma: ji laikoma XVI a. poligrafijos meno paminklu, savo puošnumu, ištaigingumu, menine verte galinti lygintis nebent tik su Mikalojaus Rėjaus „Postile“, išleista šešeriais metais anksčiau (1557) Krokuvoje ir turėjusia 70 iliustracijų, atliktų medžio raižinių technika⁴². Tai ištaigingas folianto dydžio leidinys. Ypač išpūdingas jo antraštinis puslapis su renesanso stiliaus rėmais, papuoštais biblinės tematikos scenomis⁴³. Dalis Senojo Testamento grafikos iliustracijų buvo perimta iš Estienne Biblijos leidimų. Tačiau kitos iliustracijos greičiausiai originalūs darbai⁴⁴. Tekstologine prasme Biblijos leidimas buvo modernizuotas pagal reformatų leidimų pavyzdžius: teksto eilutės sunumeruotos, atskiros knygos turėjo įvadus, paaiškinimus, leidinio pabaigoje buvo pateiktas registras⁴⁵. Tai gerokai palengvino orientavimąsi knygoje. Brastos Biblija ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos reformatų bažnyčioms tarnavo iki 1632 m. Tada Gdanske buvo išleistas naujas Biblijos vertimas, bet jo LDK Reformatų bažnyčia dar ilgai nepriėmė kaip per daug nutolusio nuo Brastos teksto⁴⁶.

Šiandien, nežiūrint katalikų religijos dominavimo, Lietuvoje vis dar yra reformatų tikėjimo salų, viena kurių yra Biržų kraštas. Iš 10 (dar nesenai buvo 14) Lietuvoje veikiančių evangelikų reformatų parapijų 4 (buvo 5) parapijos yra buvusioje Biržų apskrityje, nes dabar šios parapijos išsidėsčiusios taip: 3 Biržų r., 1 Pasvalio r. (1 Kupiškio r. (riba tarp Biržų ir Kupiškio r.) jos jau nebėra), o pati Biržų parapija yra viena didžiausių dabartinės Lietuvos evangelikų reformatų parapijų. Mūsų mieste kasmet vyksta bažnyčios sinodai. O Lietuvos evangelikų reformatų bendruomenėse

Brastos Biblija branginama kaip relikvija ir konfesinės tapatybės ženklas.

Brastos Biblijos titulinio lapo fragmentas

-
- ¹ Visuotinė Lietuvių enciklopedija. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. T 3. P. 237.
- ² Siess-Krzyszowski S. Warianty typograficzne Biblii brzeskiej / Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały... 2015. P. 54-63
- ³ Ten pat P. 52
- ⁴ Visuotinė Lietuvių enciklopedija. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. T 3. P. 431.
- ⁵ Ten pat
- ⁶ Siess-Krzyszowski S. Warianty typograficzne Biblii brzeskiej / Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały... 2015. P. 52
- ⁷ Ten pat. P. 44
- ⁸ Tinklapių: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=230789&from=FBC> arba <http://polona.pl/item/11638206/0/>
- ⁹ BKM GEK-14318 (*Biblia święta, to iest Księgi Starego y Nowego Zakonu własnie żydowskiego, greckiego i łacinskiego nowo na polski ięzyk z pilnoscia i wierne wyłożone. Roku panskiego 1563. (Biblia święta, tai yra, Knygos senojo ir naujojo įstatymo, iš žydų, graikų ir lotynų, naujai į lenkų kalbą kruopščiai ir tiksliai išverstos. Viešpaties metai 1563.)*)
- ¹⁰ BKM, Eks.p a. Nr. 19, 1988 m. birželio 21 d.
- ¹¹ Издания Брестской типографии XVI веков фондах Российской государственной библиотеки / И. П. Тикунова // Книга: исследования и материалы. Сб. 100. – М. : Наука, 2014. – С. 114–126.
- ¹² Diršytė R. XV-XVII a. buvusios Vilniaus evangelikų reformatų sinodo bibliotekos knygos, saugomos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje / Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka 2007-2008. 2011. P. 40
- ¹³ Ten pat, P. 39
- ¹⁴ Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai. Vilnius: Mokslo, 1984. P. 30.
- ¹⁵ BKM GEK-8806
- ¹⁶ BKM, Priėmimo-perdavimo aktas Nr. 549, 1962 liepos 13 d.
- ¹⁷ BKM GEK 4824; Kanonai apie kunigų paskirimą. Lietuvos Evangelikų reformatų sinodo įvykusio 1942 m. birž. 21-22 d.
- ¹⁸ Adomo Šerno priešmirtinis laiškas. Vilnius: Mintis, 1971. P. 3-27.
- ¹⁹ Siess-Krzyszowski S. Warianty typograficzne Biblii brzeskiej / Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały... 2015. P. 50
- ²⁰ Diršytė R. XV-XVII a. buvusios Vilniaus evangelikų reformatų sinodo bibliotekos knygos, saugomos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje / Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka 2007-2008. 2011. P. 40
- ²¹ Siess-Krzyszowski S. Warianty typograficzne Biblii brzeskiej / Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały... 2015. P. 49-52
- ²² Biržiška V. Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. Vilnius: Sietynas, 1990. P. 429.
- ²³ Ten pat.
- ²⁴ Ten pat.
- ²⁵ Ten pat.
- ²⁶ Baublys A. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios Sinodas (Organizacija, bažnytinė savivalda ir konfesinės inteligentijos formavimasis 1795-1830 metais). Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 221.
- ²⁷ Ten pat P. 276.
- ²⁸ Ten pat P. 271.
- ²⁹ <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf> P. 153.
- ³⁰ Snitkuvienė A. Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas. Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008. P. 90.
- ³¹ Ten pat P. 102.
- ³² Ten pat P. 110.
- ³³ Ten pat P. 21-22.

-
- ³⁴ Diršytė R. XV-XVII a. buvusios Vilniaus evangelikų reformatų sinodo bibliotekos knygos, saugomos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje / Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka 2007-2008. 2011. P. 39.
- ³⁵ Snitkuvienė A. Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas. Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008. P. 118-119.
- ³⁶ Pociūtė D. Bažnyčia ir knyga / Lietuva 1009–2009. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009. P. 176.
- ³⁷ Lukšaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje (XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis). Vilnius: Baltos lankos, 2001. P. 146.
- ³⁸ Narbutas S. Knygų Leidyba/ Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius: Aidai, 2001. P. 265.
- ³⁹ Ten pat.
- ⁴⁰ Ten pat.
- ⁴¹ Ten pat. P. 264.
- ⁴² Vladimirovas L. Knygos istorija. (Senovė. Viduramžiai. Renesansas. XVI-XVII amžius). Vilnius: Mokslo, 1979. P. 405.
- ⁴³ Ten pat, P. 406.
- ⁴⁴ Pociūtė D. Bažnyčia ir knyga / Lietuva 1009–2009. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009. P. 175.
- ⁴⁵ Ten pat.
- ⁴⁶ Ten pat.

LITERATŪRA

1. Adomo Šerno priešmirtinis laiškas. Vilnius: Mintis, 1971. 39 p.
2. Sud. Anušauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E. Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius: Aidai, 2001. P. 859.
3. Baublys A. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios Sinodas (Organizacija, bažnytinė savivalda ir konfesinės inteligentijos formavimasis 1795-1830 metais). Vilnius: Versus aureus, 2006. 504 p.
4. Biržiška V. Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. Vilnius: Sietynas, 1990. T 2. 495 p.
5. Sud. Butrimas A., Janonienė R., Račiūnaitė T. Lietuva 1009–2009. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009. 704 p.
6. Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai. Vilnius: Mokslo, 1984. 221 p.
7. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2003-2004: [tęstinis darbų rinkinys]/ red. Kolegija: R. Cicėnienė, L. Kairelienė, S. Narbutas (pirm.) ir t. t. Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2006. 223 p.
8. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2007-2008: [tęstinis darbų rinkinys]/ red. Kolegija: R. Cicėnienė, L. Kairelienė, S. Narbutas (pirm.) ir t. t. Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2011. 172 p.
9. Lukšaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje (XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis). Vilnius: Baltos lankos, 2001. 647 p.
10. Snitkuviene A. Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas. Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008. 480 p.
11. Visuotinė Lietuvių enciklopedija. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. T 3. 799 p.
12. <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf> P. 153.
13. Siess-Krzyszowski S. Warianty typograficzne Biblii brzeskiej / Biblia Brzeska – unikatowy zabytek kultury XVI wieku: nowe badania i materiały... 2015. P. 54-63
14. Издания Брестской типографии XVI веков фондах Российской государственной библиотеки / И. П. Тикунова // Книга: исследования и материалы. Сб. 100. – М. : Наука, 2014. – С. 114–126.

ŠALTINIAI

Biržų krašto muziejus „Sėla“

BKM GEK-14318

BKM GEK-8806

BKM, Priėmimo-perdavimo aktas Nr. 549, 1962 liepos 13 d.

BKM, Eks. p. a. Nr. 19, 1988 m. birželio 21 d.

BKM GEK-4824; Kanonai apie kunigų paskirimą. Lietuvos Evangelikų reformatų sinodo įvykusio 1942 m. birž. 21-22 d.